

Analyzing the Position of the Practical Dimension of Human Existence in the Perspective of Farabi and Allameh Mohammad-Taqi Ja'fari Tabrizi

Mohammad Mahdavi¹ | Maryam Samadieh² | Seyyed Hossein Olyanasab³

¹ Corresponding Author, Associate Professor of Islamic Studies Department, University of Tabriz, Iran. Email: mo.mahdavi@tabrizu.ac.ir

² Assistant Professor of Islamic Studies Department, University of Maragheh, Iran. Email: samadieh@maragheh.ac.ir

³ Associate Professor of Islamic Studies Department, University of Tabriz, Iran. Email: olyanasab@tabrizu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 28 October 2023

Received in revised form 14 November 2023

Accepted 18 November 2023

Published online 22 November 2023

Keywords:

Farabi, Allameh Muhammad-Taqi Ja'fari, intelligible life, the practical dimension of human existence, righteous action, utopia.

ABSTRACT

The practical dimension of human existence is related to his actions; Actions that shape his personality and with the guidance of practical wisdom can be transformed into wise actions and cause human happiness. The findings of the research, which is based on the descriptive and analytical method and based on library sources, show that Farabi paid special attention to the practical dimension of human existence in his view in the field of Madina Fazeleh; So that the actions of the people of Madina, along with knowledge, are among the components that cause Madina to become virtuous and Fazeleh, and if the people of Madina have knowledge; But if there is weakness in their actions, it will not be a utopia, and according to Farabi's own interpretation, it is an immoral and Faseghe Medina. It means a Medina whose inhabitants believe and know God and goodness; But in practice, they do not adhere to their knowledge. In the same way, the analysis of the works of Allameh Muhammad-Taqi Ja'fari shows that he considers action to be the main component after awareness and knowledge to reach an Intelligible life and even believes that the reasonableness of a Intelligible life is not only through theoretical Intellect, but also includes theoretical and practical Intellect. Examining the views of two thinkers shows that they both pay attention to wise action as the main component and acknowledge its role in individual and social life.

Cite this article: Mahdavi, M.; Samadieh, M. & Olyanasab, H. (2023). Analyzing the Position of the Practical Dimension of Human Existence in the Perspective of Farabi and Allameh Mohammad-Taqi Ja'fari Tabrizi. *Journal of Philosophical Investigations*, 17(44), 751-765. <https://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.59018.3626>

© The Author(s).
<https://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.59018.3626>

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Farabi is one of the thinkers who paid special attention to the practical dimension of human existence. Farabi believes that there are four components in human life which, if achieved among people and in human existence, worldly happiness and even lasting happiness in the afterlife will be achieved for humans, and those four components include theoretical virtues, intellectual virtues, moral virtues and Industries are practical (Farabi, 2005, 11). Therefore, according to Farabi's opinion, practical industries are one of the four components on which the worldly and afterlife happiness of man depends (Farabi, 2004, 53). In general, according to Farabi, the industry by means of which human actions and the will to perform these actions are motivated is called practical philosophy (Farabi, 2005, 11). Allameh Mohammad-Taqi Ja'fari is also among the thinkers who paid special attention to the practical dimension of human existence. Allameh divides human life into two types of pure natural life and intelligible life, and believes that such a division is derived from the Quranic verses. The basis of pure natural life is that the world is nothing but play and existential goal of man is to reach an intelligible life (Ja'fari Tabrizi, 2005, 176-177). Therefore, it is necessary to examine and analyze the place of the practical dimension of human existence in their intelligible life. The present study tries to investigate the practical dimension of human existence in Al-Farabi's Medina Fazeleh (Utopia) as well as the intelligible life intended by Allameh Muhammad-Taqi Ja'fari with a descriptive-analytical method.

The position of the practical dimension of human existence in the Medina Fazeleh (Utopia) of Farabi

As mentioned, the practical dimension of human existence is discussed in practical wisdom. Practical wisdom in Farabi's view is known under different titles such as practical philosophy or civic philosophy. Farabi believes that the subject of practical philosophy is objects whose dignity is to be done with the will (Farabi, 1987, 14; Farabi, 1984, 29); and in other words, they are things that originate from will and discretion (Farabi, 1986, 151). Of course, not voluntary affairs in an absolute way, but in the sense that they are beautiful or ugly and in the sense that a person may become happy or miserable by doing them (Farabi, 1987, 415).

Farabi believes that the goal of practical philosophy is to prefer one thing and avoid another thing, and such a goal cannot be achieved unless knowledge is acquired before or along with the action. He also believes that if knowledge is achieved in practical philosophy; but the operation is not done; such knowledge is false and useless. In his view, false things are things that exist; but for the purpose for which they exist; have not been done and are not related (Farabi, 1987, 416). In general, in Farabi's view in the field of civil philosophy, knowledge without action and action without knowledge have no value. According to Farabi, the virtues are not separate from each other. Moral and practical virtues cannot exist without intellectual virtues and these virtues cannot exist without theoretical virtues (Davari Ardakani, 1977, 28). Farabi introduces Medina Fazeleh (Utopia) as the place where desirable human traits and habits are formed. He has even paid attention to the component of action in the division of the types of Medinas to the point where he introduces the Medina of immorality as a Medina whose inhabitants have knowledge of happiness; but in practice, they do not adhere to their knowledge. They believe in the opinions and opinions of the people of Medina Fazeleh (Utopia); but in their actions they are similar to the people of Jahiliyyah Medina (Farabi, 1995, 129; Farabi, 1975, 286; Farabi, 1996, 119-120; Davari, 1975, 126).

The place of human actions and actions in the rational life of Allameh Ja'fari

According to Allameh Ja'fari, the subject of practical wisdom is human actions in terms of "good and evil", "musts and don'ts" and "merits and unmerits" (Ja'fari Tabrizi, 2013b, 472-473); Actions that play an essential role in the formation of human personality. They also believe that the main focus of the discussion of practical wisdom in the four relationships of man, that is, the relationship between man and himself, the relationship between man and other people, the relationship between man and the world, and the relationship

between man and God, is in the context of issues related to values and merits (Ja'ari Tabrizi, 2012, 472). A point that should be examined in the thought of Allameh Ja'fari is the place of the practical dimension of human existence in intelligible life according to his opinion. Intelligible life in the view of Allameh Ja'fari includes: "A conscious life that causes a person to reach the highest goal of life, that is, participation in the overall song of existence that is dependent on the perfection of the mind (Ja'fari Tabrizi, 2009, 59). He describes the elements for an Intelligible life, which includes conscious life, regulation of forces and activities, human personality in the process of being made, entering the highest goal of life and the path of rational evolutionary goals (Ja'ari Tabrizi, 2009, 77-95).

In the third element, i.e., the human personality in the process of being made, the role of the practical dimension clearly shows itself. According to Allameh Ja'fari, when the human personality is on the way to be made, it should move in the direction of Intelligible life; Because only Intelligible life can order a person to move forward or, in the words of Allameh Ja'fari, order to "move forward" (Ja'fari Tabrizi, 2010, 88). According to Allameh, in order for a human being to pass from pure natural life and reach a Intelligible life, the real nature of human life must be brought into contact with all dimensions, and one of the most important aspects of the real nature of human life is the "evolutionary transformation" that God has instituted. Human beings have entrusted it and that transformation is to reach perfection (Ja'fari Tabrizi, 2010, 91-92). The fourth element, like the third element, shows the importance of the practical dimension of human existence in reaching a Intelligible life. In the definition of the highest goal of life in the book *Beauty and Art from the perspective of Islam*, he states: "The highest goal of life is to saturate the ideals of living with the principles of intelligible life and to actualize the human personality in striving towards eternity." All spiritual dimensions are in the attraction of God's presence to bear fruit" (Ja'fari Tabrizi, N.D., 150).

Analysis of the Views of Two Thinkers Examining

Farabi's texts shows that this great thinker paid special attention to the practical dimension of human existence; So that he believes that one of the main components of Madinah for becoming virtuous is to pay attention to the practical dimension of human existence; Because if the practical aspect is weak, Madinah becomes Fasegha. He also states the practical virtues along with the theoretical virtues of the necessities of achieving happiness, both worldly and hereafter, and he believes that in this context, the government should strengthen the practical and formative dimension by creating the basis for correct and decent education in the society. Pay virtues. Allameh Ja'fari has also attached great importance to the practical dimension of human existence in his view, and he introduces action as a criterion for human personality. so that he believes that to reach an Intelligible life after knowledge and awareness, the most important component; It is considered a human action and without it, it is not possible to achieve an Intelligible life or the good life intended by the Qur'an, and this action is in the four relationships of man, that is, man's relationship with himself, his relationship with other people, relationship with God, and relationship with the world. Is taken into consideration. According to Allameh Ja'fari, in his fourfold communication, a person should pass from communication "as it is" to communication "as it should and maybe".

Conclusion

Although researches in Islamic philosophy show that practical wisdom, in contrast to theoretical wisdom, is given less attention; But the examination of Farabi's opinions and also Allameh Ja'fari shows that both thinkers paid special attention to the practical dimension of human existence. Examining the opinions of two thinkers shows that paying attention to the practical dimension of human existence is undeniable and cannot be ignored; because human character is built based on it. Regarding the importance of the practical dimension of human existence, it is enough that Farabi's Medina Fazeleh (Utopia) without the actions of its people, Medina Fasegheh and the intelligible life of Allameh Ja'fari without the actions of the individual, will be pure natural life.

تحلیل و واکاوی جایگاه بعد عملی وجود انسان در دیدگاه فارابی و علامه محمدتقی جعفری تبریزی

محمد مهدوی^۱ | مریم صمدیه^۲ | سیدحسین علیاناسب^۳

^۱ (نویسنده مسئول)، دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه تبریز، ایران. رایانامه: mo.mahdavi@tabrizu.ac.ir

^۲ استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه مراغه، ایران. رایانامه: samadieh@maragheh.ac.ir

^۳ دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه تبریز، ایران. رایانامه: olyanasab@tabrizu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	بعد عملی وجود انسان مرتبط با اعمال و افعال وی است؛ اعمال و افعالی که شکل‌دهنده شخصیت وی هستند و با هدایت حکمت عملی می‌توانند به عملی حکیمانه مبدل شوند و سبب سعادت انسان گردند. یافته‌های تحقیق که مبتنی بر روش توصیفی و تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته نشان می‌دهد که فارابی توجه خاصی به بعد عملی وجود انسان در دیدگاه خویش در حوزه مدینه فاضله داشته است؛ به طوری که عمل اهالی مدینه در کنار معرفت از جمله مؤلفه‌هایی است که سبب فاضله شدن مدینه می‌شوند و در صورتی که اهالی مدینه معرفت داشته باشند؛ اما در عمل آن‌ها ضعف وجود داشته باشد، چنین مدینه‌ای فاضله نخواهد بود و به تعبیر خود فارابی، مدینه فاسقه است؛ یعنی مدینه‌ای که اهالی آن به خداوند و نیکی‌ها اعتقاد و شناخت دارند؛ اما در عمل پایبند به شناخت خویش نیستند. همین‌طور بررسی آثار علامه محمدتقی جعفری نشان می‌دهد که ایشان عمل را مؤلفه اصلی بعد از آگاهی و معرفت برای رسیدن به حیات معقول مطرح می‌کند و حتی معتقد است معقول بودن حیات معقول صرفاً به وسیله عقل نظری نیست بلکه شامل عقل نظری و عقل عملی تواما است. بررسی دیدگاه دو متفکر نشان می‌دهد که هر دو به عمل حکیمانه به عنوان مؤلفه اصلی توجه دارند و به نقش آن در زندگی فردی و اجتماعی اذعان می‌کنند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۶	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۳	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۷	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
فارابی، علامه محمدتقی جعفری، بعد عملی وجود انسان، مدینه فاضله، حیات معقول، عمل صالح.	

استناد: مهدوی، محمد؛ صمدیه، مریم و علیاناسب، سیدحسین. (۱۴۰۲). تحلیل و واکاوی جایگاه بعد عملی وجود انسان در دیدگاه فارابی و علامه محمدتقی جعفری

تبریزی، پژوهش‌های فلسفی ۱۷(۴۴)، ۷۵۱-۷۶۵. <https://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.59018.3626>

مقدمه

انسان مطابق با آنچه ارسطو در مباحث خویش به آن اشاره نموده، دارای سه بعد وجودی است؛ یک بعد از وجود انسان مرتبط با تئوری یا تأمل نظری^۱ است. بعد دیگر از وجود انسان با پوئیسس یا ساختن^۲ سروکار دارد و در نهایت بعد دیگری از آن با پراکسیس یا عمل^۳ مرتبط است؛ اعمال و افعالی که نقش سازنده‌ای در شکل‌گیری شخصیت انسان دارند. پراکسیس با اعمال و کنش‌های انسانی مرتبط است و با هدایت فرونسیس^۴ یا حکمت عملی^۵ به مثابه کنشی متأملانه است و به زندگی نیک راه می‌برد. در واقع اعمال و افعال انسانی به عنوان موضوع حکمت عملی محسوب می‌شوند. در حکمت عملی، اعمال و افعال انسان از جهت فضیلت و رذیلت‌مند بودن مورد توجه قرار می‌گیرد و همین امر آن را متمایز از پوئیسس یا افعال ناشی از تخرن^۶ می‌کند؛ چرا که در تخرن فضیلت و رذیلت‌مند بودن افعال مطرح نمی‌شود (ارسطو، ۱۳۸۵، ۱۱۴۰ الف؛ ۱۹۲۶، ۱۱۴۰ الف).

متفکران اسلامی به حکمت عملی و هم‌چنین به موضوع پراکسیس یا عمل به عنوان موضوع حکمت عملی آن چنان که باید و شایسته است، توجه نداشته‌اند و این در حالی است که در آیات قرآن کریم و در دین اسلام بعد عملی وجود انسان بسیار مورد توجه قرار گرفته است. تأمل در آیات قرآنی نشان می‌دهد که عمل صالح در کنار معرفت و ایمان به عنوان عاملی معرفی شده است که سعادت انسان در گرو آن است. در واقع در دیدگاه قرآن شرط رسیدن انسان به سعادت، انجام اعمال صالح در کنار معرفت و ایمان است؛ چنانچه آیه ۲۹ سوره رعد: «الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحَسُنَ مَا أَجْرُهُمْ» همان کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام دادند خوشی و سرانجام نیک از آن ایشان است» به آن اشاره نموده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ۴۶۱). هم‌چنین تأمل در آیات قرآنی نشان می‌دهد که عمل صالح از معیارهای ارزشمندی و برتری انسان است؛ همانطور که آیه ۸ سوره اعراف: «وَالْوِزْنُ يُوَمِّدُ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ / میزان (سنجش اعمال) در آن روز حق است، آن روز است که هر کس اعمال وزن شده‌اش سنگین باشد رستگار است» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ۴) و آیه ۷ سوره بینه «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ / و کسانی که ایمان آورده اعمال صالح کردند ایشان بهترین خلق خداوند» بیانگر این موضوع است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ۵۷۰). علاوه بر این عمل صالح، سبب تقرب به خداوند می‌شود و آیه ۷۵ سوره طه «وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَٰئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَىٰ / هر که مؤمن به پیشگاه او رود و کار شایسته کرده باشد آنان مرتبت‌های بلند دارند» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ۲۲۷) و آیه ۳۷ سوره سبا «وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا / و اموال و اولاد شما چنان نیست که شما را نزد ما مقرب سازد، مگر کسی که ایمان آورد و عمل صالح کند که اینگونه افراد پاداشی دو برابر آنچه می‌کردند دارند و در غرفه‌ها ایمن‌اند» به این امر اشاره

¹ theoria/ theoretical contemplation

² poiēsis/ making

³ praxis/ action

⁴ phronesis

⁵ practical wisdom

⁶ techne

نموده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ۵۷۴). هم چنین در قرآن به نقش عمل و کردار نیک، در تبلیغ و دعوت مردم به سوی خدا اشاره و در آیه ۲ و ۳ سوره صف «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ/ هان ای کسانی که ایمان آورده‌اید چرا چیزهایی که خود عمل نمی‌کنید به مردم می‌گویید. خشم بزرگی نزد خدا منتظر شما است اگر بگویید آنچه را که عمل نمی‌کنید» به آن اشاره شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ۴۱۹). افزون بر این عمل صالح، عاملی برای دستیابی به حیات معنوی معرفی شده است و آیه ۹۷ سوره نحل «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً/ هر کس از مرد و زن عمل شایسته کند و مؤمن باشد او را زندگی نیکو دهیم و پاداششان را بهتر از آنچه عمل می‌کرده‌اند می‌دهیم» بیانگر این موضوع است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ۴۷۵).

فارابی از جمله متفکرانی است که به بعد عملی وجود انسان توجه ویژه‌ای داشته است. ایشان معتقد است چهار مؤلفه در زندگی انسان وجود دارد که در صورت حصول آن در بین مردم و در وجود انسان، سعادت دنیوی و حتی سعادت اخروی پایدار برای انسان حاصل می‌گردد و آن چهار مؤلفه شامل فضایل نظری، فضایل فکری، فضایل خلقی و صناعات عملی هستند (فارابی، ۱۳۸۴، ۱۱). از این رو مطابق نظر وی صناعات عملی، یکی از چهار مؤلفه‌ای هستند که سعادت دنیوی و اخروی انسان در گرو آن است. فارابی معتقد است فضایل نظری از طریق تعلیم در میان امت‌ها و در شهرها ایجاد می‌شوند؛ اما فضایل خلقیه و صناعات عملی از طریق تأدیب یا همان تربیت ایجاد می‌شوند. از نظر فارابی تعلیم تنها با سخن و گفتار انجام می‌شود؛ اما تأدیب عبارت است از این‌که افعال برخاسته از ملکات عملی برای افراد به صورت عادت در آید و اراده آن‌ها برای انجام این افعال از طریق قول و فعل برانگیخته گردد (فارابی، ۱۳۸۴، ۵۳). به طور کلی از نظر فارابی، صنعتی که به وسیله آن افعال و اعمال انسان و اراده برای انجام این افعال و اعمال برانگیخته می‌شود، فلسفه عملی نام دارد (فارابی، ۱۳۸۴، ۱۱). علامه محمدتقی جعفری نیز از جمله متفکرانی است که به بعد عملی وجود انسان توجه ویژه داشته است. علامه حیات انسان را به دو نوع حیات طبیعی محض و حیات معقول تقسیم می‌کند و معتقد است چنین تقسیمی برگرفته از آیات قرآنی است که حیات را به حیات دنیا (زندگی طبیعی محض) و حیات طیبیه تقسیم می‌کند. مبنای حیات طبیعی محض این است که جهان جز لهو و لعب چیزی دیگری نیست؛ چنانکه آیه ۶۴ سوره آل عمران به آن اشاره می‌کند «وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌ وَلَعِبٌ/ این زندگانی چند روزه دنیا افسوس و بازیچه‌ای بیش نیست»؛ اما حیات طیبیه همان حیات معقول است که در آیه ۹۷ سوره نحل به آن اشاره شده است. «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ/ هر کس از مرد و زن عمل شایسته کند و مؤمن باشد او را زندگی نیکو دهیم و پاداششان را بهتر از آنچه عمل می‌کرده‌اند می‌دهیم» (جعفری تبریزی، ۱۳۸۴، ۱۷۶-۱۷۷؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ۴۷۵). علامه جعفری هدف وجودی انسان را رسیدن به حیات معقول معرفی می‌کند؛ از این رو ضرورت دارد جایگاه بعد عملی وجود انسان در حیات معقول مورد نظر ایشان مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. پژوهش حاضر می‌کوشد تا با روش توصیفی-تحلیلی جایگاه بعد عملی وجود انسان را در مدینه فاضله فارابی و هم چنین حیات معقول مورد نظر علامه جعفری مورد بررسی قرار دهد.

۱. جایگاه بعد عملی وجود انسان در مدینه فاضله فارابی

حکمت عملی در دیدگاه فارابی تحت عناوین مختلفی همچون فلسفه عملی یا فلسفه مدنی شناخته می‌شود. به طور کلی فارابی امور زیبا و به تبع آن صناعت فلسفه را به دو قسم تقسیم می‌کند. قسم اول فلسفه نظری نامیده می‌شود و به وسیله آن شناخت موجوداتی حاصل می‌شود که انسان در آن‌ها اختیاری ندارد و قسم دوم فلسفه عملی یا مدنی نامیده می‌شود که به وسیله آن شناخت امور عملی و نیرو یافتن بر انجام درست آن‌ها اتفاق می‌افتد (فارابی، ۱۳۸۴، ۱۱۱). فارابی معتقد است موضوع حکمت عملی، اشیائی است که شأشان این است که با اراده انجام شوند (فارابی، ۱۴۰۸، جلد ۱، ۱۴؛ فارابی، ۱۴۰۵، ۲۹)؛ و به دیگر سخن، اموری هستند که مبادشان اراده و اختیار است (فارابی، ۱۹۸۶، ۱۵۱). البته نه امور ارادی به صورت مطلق بلکه از این نظر که جمیل یا قبیح‌اند و از این نظر که ممکن است انسان با انجام آن‌ها سعادتمند یا شقاوتمند بشود (فارابی، ۱۴۰۸، جلد ۱، ۴۱۵). فارابی خود فلسفه مدنی را نیز به دو قسم تقسیم نموده است. قسم اول آن چیزی است که به وسیله آن علم به افعال جمیله و خلق‌هایی که فعل جمیل از آن سر می‌زند و قدرت بر انجام آن‌ها برای ما به دست می‌آید و آن فلسفه اخلاق یا الصنعه الخلقیه نامیده می‌شود و قسم دوم شامل معرفت به اموری می‌شود که به وسیله آن‌ها چیزهای خوب برای ساکنان شهرها و هم چنین قدرت برای انجام این امور به دست می‌آید و آن فلسفه سیاسی یا سیاست مدن نامیده می‌شود (فارابی، ۱۳۸۴، ۱۱۱).

فارابی معتقد است غایت فلسفه عملی، ترجیح یک چیز و دوری از چیز دیگر است و چنین غایتی حاصل نمی‌شود مگر اینکه قبل از عمل یا همراه با آن معرفت کسب شده باشد. وی هم چنین معتقد است اگر معرفت در فلسفه عملی حاصل شود؛ اما عمل انجام نشود؛ چنین معرفتی باطل و بیهوده است. امور باطل در دیدگاه ایشان اموری هستند که وجود دارند؛ اما برای هدفی که به خاطر آن وجود دارند؛ انجام نشده‌اند و مرتبط نیستند (فارابی، ۱۴۰۸، ۴۱۶). به طور کلی در دیدگاه فارابی در حوزه فلسفه مدنی، معرفت بدون عمل و عمل بدون معرفت فاقد ارزش است. از نظر فارابی فضایل جدا و منفک از یکدیگر نیستند. فضایل اخلاقی و عملی بدون فضایل فکری و این فضایل بدون فضایل نظری نمی‌تواند موجود باشد (داوری اردکانی، ۱۳۵۶، ۲۸). علاوه بر این فارابی معتقد است در فلسفه مدنی، فضیلت به عمل هست و هرچند که علم خود فی نفسه سعادت محسوب می‌شود و می‌تواند نفوس انسانی را از مرتبه قوه به فعلیت درآورد؛ اما با این حال کمال مطلوب نیست، بلکه علم مقدمه عمل و مقدمه سعادت است و اقدام برای رسیدن به سعادت حقیقی محسوب می‌شود (فارابی، ۱۳۵۴، ۹).

از نظر فارابی، تعلیم فضایل و صناعات عملی بایستی به گونه‌ای باشد که افعال در آن‌ها به صورت عادت درآید و این امر از طریق دو راه امکان‌پذیر می‌شود. راه اول از طریق گفتارهای اقناعی و اعمال و رفتارهایی است که باعث انفعال نفس می‌شود و هم چنین گفتارهایی که سبب می‌شود تا این افعال و ملکات در نفس مورد تمکین قرار گیرد و اراده افراد برای انجام آن‌ها برانگیخته شود. از نظر فارابی این راه از طریق به کار بردن صنایع منطقی و عادت‌های حاصل از آن‌ها امکان‌پذیر می‌شود. راه دوم، راه اکراه است و در مورد افراد سرکش و عصیان‌گری مورد استفاده قرار می‌گیرد که خود برای کار خوب اقدام نمی‌کنند و سخن نیز در مورد آن‌ها اثری ندارد

(فارابی، ۱۳۸۴، ۵۵-۵۶). فارابی معتقد است انسان زمانی که متولد می‌شود، به صورت بالفعل هیچ صفت اخلاقی و نفسانی ندارد و نه دارای فضیلت و نه دارای رذیلت و این در حالی است که در فطرت خویش استعداد و آمادگی برای قبول فضیلت و رذیلت را دارا هست. از این رو بر اساس این استعداد و آمادگی، فضایل و رذایل را یاد می‌گیرد و با تکرار و ممارست می‌تواند آن‌ها را در وجود خویش به صورت ملکه در آورد و به عنوان شخصیت و صفات ثابت او محسوب شود. بنابراین مطابق نظر فارابی صفات فضیلت‌آمیز و هم چنین صفات رذیلت‌آمیز نتیجه عادت انسان است و نه فطرت و سرشت او (فارابی، ۱۴۰۵، ۳۱؛ تیموپور و همکاران، ۱۳۹۶، ۴۲۲). علاوه بر این در دیدگاه فارابی ایجاد فضایل در آراء اهل مدینه به معنای تغییر دادن وجود آدمی نیست بلکه غرض از آن رساندن آدمی به ذات خویش است (داوری اردکانی، ۱۳۵۶، ۳۰).

فارابی مدینه فاضله را محل شکل‌گیری صفات و عادت‌های پسندیده انسان معرفی می‌کند. وی حتی در تقسیم بندی اقسام مدینه به مؤلفه عمل نیز توجه نموده است تا آنجا که مدینه فاسقه را مدینه‌ای معرفی می‌کند که اهالی آن به سعادت شناخت و معرفت دارند؛ اما در عمل پایبند به شناخت و معرفت خویش نیستند. به آراء و عقاید اهالی مدینه فاضله اعتقاد دارند؛ اما در اعمال و کردار شبیه اهالی مدینه جاهلیه هستند (فارابی، ۱۹۹۵، ۱۲۹؛ ۱۳۵۴، ۲۸۶؛ ۱۹۹۶، ۱۱۹-۱۲۰). در واقع اهالی مدینه فاسقه نسبت به خیر و سعادت شناخت دارند؛ اما علم و عملشان با هم سازگار نیست خیرات را می‌شناسند اما بدان تمسک نمی‌جویند (داوری، ۱۳۵۴، ۱۲۶).

۲. جایگاه اعمال و افعال انسانی در حیات معقول علامه جعفری

علامه جعفری معتقد است موضوع حکمت عملی، اعمالی هستند که انسان به واسطه استعدادهای ذاتی خویش (همچون تعقل و احساسات و عواطف) و برای وصول به اهداف حیات مادی و معنوی خود انجام می‌دهد (جعفری تبریزی، ۱۳۹۲، ۴۷۱). از نظر علامه جعفری موضوع حکمت عملی، اعمال انسان از لحاظ «خیر و شر»، «بایدها و نبایدها» و «شایستگی‌ها و ناشایستگی‌ها» است (جعفری تبریزی، ۱۳۹۲، ۴۷۲-۴۷۳)؛ اعمالی که در شکل‌گیری شخصیت انسان نقش اساسی دارند. ایشان در این خصوص به آیات قرآنی استناد می‌کنند و معتقدند قرآن مجید در بیش از دویست مورد، «عمل» انسان را به عنوان عاملی برای ملاک شخصیت او آورده است (جعفری تبریزی، ۱۳۹۶، ۳۴۸). از نظر علامه جعفری در اسلام، اصل، عمل انسان است؛ چرا که اعمال و کردار انسان، مدار سعادت و شقاوت او را تشکیل می‌دهند (جعفری تبریزی، ۱۳۹۴، ۲۰۳). ایشان هم چنین معتقدند محور اصلی مباحث حکمت عملی در ارتباطات چهارگانه انسان یعنی ارتباط انسان با خویش، ارتباط انسان با انسان‌های دیگر، ارتباط انسان با جهان و ارتباط انسان با خداوند در زمینه موضوعات مربوط به بایسته‌ها و شایسته‌ها قرار می‌گیرد (جعفری تبریزی، ۱۳۹۲، ۴۷۲). نکته‌ای که بایستی در اندیشه علامه جعفری مورد بررسی قرار گیرد، جایگاه بعد عملی وجود انسان در حیات معقول مطابق نظر ایشان است.

حیات معقول در دیدگاه علامه جعفری شامل: «حیات آگاهانه‌ای که نیروها و فعالیت‌های جبری و جبرنمای زندگی طبیعی را با برخورداری از رشد آزادی شکوفان شده در اختیار، در مسیر هدف‌های تکاملی نسبی تنظیم نموده، شخصیت انسانی را که به تدریج در این گذرگاه ساخته می‌شود، وارد هدف‌های عالی زندگی می‌نماید. این هدف‌های اعلا، شرکت در آهنگ کلی هستی وابسته به کمال برین است» (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۵۹). وی عناصری را برای حیات معقول بیان می‌کند که شامل حیات آگاهانه، تنظیم نمودن نیروها و

فعالیت‌ها، شخصیت انسان در مسیر ساخته شدن، ورود به هدف اعلا‌ی زندگی و مسیر هدف‌های تکاملی عقلانی است (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۷۷-۹۵).

تامل در تعریف و عناصر حیات معقول، ضرورت اساسی هماهنگی «هست‌ها» و «بایدها» را در زندگی انسان‌ها به وضوح نمایان می‌کند؛ چنانکه علامه بیان می‌کند که مقصود وی از «عقل» در «حیات معقول»، صرفاً عقل نظری جزئی نیست، هر چند که عقل نظری جزئی نیز در حیات معقول تاثیرگذار است؛ بلکه حیات معقول «آن چه را که هست» به «آن چه که شایسته است» تبدیل می‌کند. مطابق نظر علامه جعفری در «حیات معقول»، عقل نظری و عقل عملی، هر دو در خدمت شخصیت رو به رشد و کمال قرار می‌گیرند و برای این امر بایستی هماهنگی بین عقل نظری با عقل عملی وجود داشته باشد (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۵۷، ۶۷-۶۸).

همانطور که اشاره شد علامه جعفری عنصر اول حیات معقول را آگاهی انسان از حیات خویش معرفی می‌کند و معتقد است آگاهی به خویشتن سبب می‌شود تا انسان در مسیر حیات معقول قرار گیرد و هیچ انسانی نمی‌تواند ادعای برخورداری از «حیات معقول» داشته باشد مگر اینکه از هویت، اصول و ارزش‌های حیات خویش آگاهی داشته باشد (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۷۷-۸۰). عنصر دوم «حیات معقول»، چنانچه علامه به آن اشاره می‌کند تنظیم نمودن نیروها و فعالیت‌های جبری و شبه جبری زندگی طبیعی با برخورداری از رشد آزادی شکوفان در اختیار، در مسیر هدف‌های تکاملی است که پس از شناخت عقلانی از حیات خویشتن شروع می‌شود (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۸۰). در عنصر سوم یعنی شخصیت انسان در مسیر ساخته شدن، نقش بعد عملی به وضوح خود را نشان می‌دهد. از نظر علامه جعفری شخصیت انسان زمانی که در مسیر ساخته شدن قرار می‌گیرد بایستی در جهت حیات معقول حرکت نماید؛ چرا که تنها حیات معقول می‌تواند به انسان دستور پیشروی یا به قول علامه جعفری دستور «حرکت به پیش» صادر نماید (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۸۸). مقصود از «حرکت به پیش» در دیدگاه علامه:

درنوردیدن امتداد زمان مجرد و فضای محض نیست، بلکه تحوّل احساسات خام و ابتدایی به احساس‌های تصعیدشده و تعقل‌های جزئی به تعقل‌های عالی‌تر است و این دو تحول زمینه تحول سوم یعنی اعتلای اراده رو به «آزادی» که به تدریج به اختیار مبدل می‌گردد را آماده می‌کند. علامه جعفری معتقد است بدون این سه تحول، ممکن نیست انسان بتواند به وحدت اعلا‌ی شخصیت انسانی دست یابد (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۸۹).

علامه جعفری با اشاره به آیه ۹۷ سوره نحل به تفسیر عنصر سوم می‌پردازد. «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً / هر کس از مرد یا زن، عملی صالح انجام بدهد، او را با «حیات پاکیزه» (که همان «حیات معقول» است)، احیاء می‌کنیم». از نظر علامه انسان برای اینکه از حیات طبیعی محض گذر کند و به حیات معقول دست یابد بایستی طبیعت واقعی حیات انسان با تمام ابعاد در جریان قرار بگیرد و یکی از مهم‌ترین ابعاد طبیعت واقعی حیات انسان، «گردیدن تکاملی» است که خداوند در نهاد انسان‌ها به ودیعت نهاده است و آن تحول و دگرگونی برای رسیدن به کمال است (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۹۱-۹۲).

مطابق نظر علامه جعفری، عمل حکیمانه همواره مورد توجه قرآن بوده است و در آیاتی که قرآن و دین به عنوان عامل نورانیت نور معرفی شده، اشاره به نور حاصل از تطبیق آن در عمل است. ایشان معتقدند نورانیت الفاظ صادره از زبان پیامبر اکرم صلی الله علیه

و آله و دیگر پیشوایان و هم‌چنین آیات قرآن از دو جهت استناد به خدا و عمل به آن‌ها است؛ اعم از اعمال روحی که اعتقاد به واقعیات در آن کلمات و آیات می‌باشد و اعمال عضوی و تکاپوی جسمانی که مستند به نیت پاک است (جعفری تبریزی، ۱۳۸۴، ۱۷۵).

عنصر چهارم نیز همچون عنصر سوم، اهمیت بعد عملی وجود انسان را در رسیدن به حیات معقول نمایان می‌کند؛ چرا که از نظر علامه برای رسیدن به هدف‌های زندگی بایستی هم استفاده منطقی از فعالیت‌های عقل سلیم صورت گیرد که با وجدان پاک و دریافت‌های فطری آدمی هماهنگ است و هم اراده جدی برای بهره‌برداری از این فعالیت‌های عقلانی صورت گیرد. ایشان هدف‌های زندگی را شرکت در آهنگ کلی هستی وابسته به کمال برین معرفی می‌کنند که عنصر پنجم حیات معقول را تشکیل می‌دهد. ایشان در تعریف هدف‌های زندگی در کتاب زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام چنین بیان می‌کنند:

هدف‌های عالی حیات عبارت است از آرمانهای زندگی گذران را با اصول حیات معقول اشباع نمودن و شخصیت انسانی را در تکاپو به سوی ابدیت که به فعلیت رساننده همه ابعاد روحی در جاذبه پیشگاه الهی است به ثمر رسانیدن (جعفری تبریزی، ۱۵۰)

شرکت در آهنگ کلی هستی یعنی:

قرار گرفتن در جاذبه ربوبی و تصفیه روح از آلودگی‌های حیوانی و رذیلت‌های اخلاقی به وسیله تکلیف‌های مقرر شده به وسیله پیامبران الهی و تسلیم شدن به دستورات سازنده وجدان برین و تغییر دادن من مجازی به من حقیقی، تا همه حرکات و سکنات عضوی و روانی آدمی را به عنوان عبادت به جریان بیندازد. هنگامی که آگاهی حقیقی به لزوم شرکت در آهنگ کلی هستی به وجود بیاید و برای این شرکت، اراده حرکت نماید، ورود به هدف‌های زندگی آغاز می‌شود. نهایت امر این‌که، این هدف، حقیقتی محدود نیست، چنان‌که شعاع عظمت ربوبی یک حقیقت محدود نمی‌باشد (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۹۲-۹۴).

علامه جعفری برای تبیین شرکت انسان در آهنگ کلی هستی اشاره به آیه ۵۶ سوره ذاریات «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ / مَنْ جَنَّ وَّانْسَ رَا نِيَا فَرِيْدَهَام، مَگر این‌که مرا عبادت کنند» و آیه ۱۶۲ سوره انعام «إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ / به تحقیق، نماز و عبادت و حیات و موت من، از آن خداوند پروردگار عالمیان است» می‌کند. از نظر علامه آیه ۱۶۲ سوره انعام، چگونگی ورود انسان به هدف‌های زندگی را تبیین می‌کند. اینکه انسان با شناخت برای شرکت در آهنگ کلی هستی با کمال مطلق و خداوند ارتباط برقرار می‌کند و تمامی امور مربوط به زندگی را در ارتباط با خداوند و با درک حضور الهی انجام می‌دهد (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۹۴). قرار گرفتن «من» در جاذبه ربوبی که همه ابعاد مثبت «من» را شکوفا می‌سازد و به دیدار خداوندی (لقاءالله) رهسپار می‌کند (جعفری تبریزی، ۱۳۹۱، ۱۱۶)

به طور کلی از نظر علامه جعفری اجزاء «حیات معقول»، در مسیر هدف‌های تکاملی عقلانی دارای دو بُعد یعنی بعد هدفی و بعد وسیله‌ای می‌باشد. بُعد هدفی «حیات معقول» به این معناست که تمام حوادث، گفتارها، اندیشه‌ها، کردارها و فعالیت‌های مغزی و

عضلانی انسان در مسیر حیات معقول و وابسته به کمال برین باشد. بُعد وسیله‌ای «حیات معقول» برای انسان‌ها در هیچ نقطه از گذرگاه زندگی، توقف و ایستایی نمی‌پذیرد، زیرا «حیات معقول»، باز شدن و به فعلیت رسیدن سطوح با عظمت روانی را یک حقیقت بنیادین می‌داند (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۹۶-۹۷). علامه در تبیین رفتار و کردارهای اخلاقی انسان در مسیر حیات معقول معتقد است انسان باید احساس جزء بودن از کل حیات انسانی را داشته باشد که دم الهی در آن دمیده شده است؛ به این معنا که بپذیرد رابطه او با همه انسان‌ها، رابطه عناصر یک روح با مجموع آن و یا ارتباط اشعه انتشار یافته از یک کانون نور است (جعفری تبریزی، ۱۳۸۹، ۱۱۷-۱۱۸). از نظر جعفری هر اندازه که بر رشد شخصیت آدمی افزوده شود، انس وی با خدا بیشتر و سازنده‌تر می‌گردد؛ زیرا قاعده کلی مطرح می‌کند «عقل باشی عقل را دانی کمال عشق گردی، عشق را یابی جمال» از این رو وقتی می‌گویم انسان باید با خدا انس داشته باشد یعنی اوصاف عالیه انسانی را در پرتو حیات معقول به دست آورد (جعفری تبریزی، ۱۳۷۹، ۱۳) هر اندازه شخصیت رشد پیدا کند قوه دافعه پستی‌ها و ردالت‌ها به کار می‌افتد (جعفری تبریزی، ۱۳۷۹، ۱۵). در واقع انس با خدا، انس با هدف اعلائی زندگی است (جعفری تبریزی، ۱۳۷۹، ۱۶). از نظر جعفری انسان با انتخاب هدف نهایی زندگی است که می‌تواند از انسان به عنوان یک موجود آلت محض عوامل اقویای جوامع و عوامل جبری و جبرنمای محیط برتر رفته و از حد یک چیز به مرتبه یک کس صعود کند (جعفری تبریزی، ۱۴۰۰، ۳۲۴).

از نظر علامه جعفری تمام فضایی که در رابطه با عمل انسان شکل می‌گیرند همچون اخلاق، آزادی، تکلیف، فرهنگ و اخلاق فاضله هیچ ارتباطی با حیات طبیعی محض ندارند و بلکه حتی از جهتی مخالف آن هستند و از این رو در ارتباط با حیات معقول معنا پیدا می‌کنند. وی هم چنین معتقد است انجام شایستگی‌ها و اجتناب از ناشایستگی‌ها در حیات معقول معنا پیدا می‌کند و تأثیری در حیات طبیعی محض ندارد. علامه جعفری معتقد است حیات طبیعی محض قابلیت شایسته و ناشایسته ارزشی را ندارد و این حیات معقول است که اوصاف شایستگی‌ها برای آن ضروری و اجتناب از ناشایستگی‌ها برای آن حتمی است. علامه جعفری به یک قاعده کلی اشاره می‌کند و معتقد است:

هر حقیقتی که برای حیات مطلوب آدمی ضروری‌تر باشد، موجب شدت انگیزش اراده و تقویت آن برای به دست آوردن آن حقیقت خواهد بود. هم چنین هر چقدر معرفت و آزادی اراده انسان بیشتر شود، دخالت شایستگی‌ها در مطلوبیت آشکارتر می‌شود و آن سبب می‌شود تا اراده برای به جا آوردن شایستگی‌ها و اجتناب از ناشایستگی‌ها افزوده می‌گردد. بنابراین مطلوبیت واقعی حیات به آگاهی‌های بیش‌تر و احساس آزادی‌های عالی‌تر در برخورداری از نیروها و استعدادها بستگی مستقیم دارد (جعفری تبریزی، ۱۳۹۲، ج ۱، ۶۵۲).

از نظر علامه جعفری به هر میزانی که حیات و معنای آن پست باشد و به عالم طبیعت ناآگاه و بی اراده نزدیکتر باشد به همان میزان موضوع شایستگی‌ها و ناشایستگی‌ها اثر خویش را از دست می‌دهد؛ از این رو بهترین و کوتاه‌ترین راه برای برانگیختن اراده و تقویت آن عبارت است از تفسیر صحیح معنای حیات و معنای شایستگی‌ها و ناشایستگی‌هایی که ارتباط جدی با حیات دارند (جعفری تبریزی، ۱۳۹۲، ج ۱، ۶۵۲). هر انسان عاقلی، در پی حیات معقول و مطلوب است و شناخت آن می‌تواند اراده انسان را برای تحصیل

شایستگی‌ها و اجتناب از ناشایستگی‌ها، به حرکت درآورد و در مسیر «حیات معقول» قرار گیرد (جعفری تبریزی، ۱۳۹۲، ج ۶۵۳)؛ چرا که انسان هرچقدر بیشتر درباره مصالح و مفاسد خود شناخت پیدا کند، فعالیت‌های درونی و برونی خود را برای انجام آن به کار می‌گیرد. عامل درونی وجود انسان در انگیزش به سوی شایستگی‌ها و بایستگی‌ها وجدان نام دارد و آن تکامل حکمت عملی را بر عهده دارد (جعفری تبریزی، ۱۳۹۲، ج ۶۵۱؛ جعفری تبریزی، ۱۳۹۵، ۲۸؛ جعفری تبریزی، ۱۳۹۴، الف، ۶۶).

علامه جعفری در حوزه اعمال و افعال به اراده و اختیار آزاد انسان اشاره و معتقد است کاری که با نظاره و سلطه شخصیت بر دو قطب مثبت و منفی انجام شود و برای رسیدن به هدفی خیر و نیک صورت گیرد، کاری اختیاری از همراه با مسئولیت و دارای ارزش است (جعفری تبریزی، ۱۳۹۲، ب، ۴۶۱-۴۹۵-۴۹۶). به طور کلی از نظر علامه جعفری کرامت و ارزش انسان بر اساس تلاش و تکاپویی مشخص می‌شود که برای رسیدن به حیات معقول انجام می‌دهد. کرامت ذاتی انسان از دیدگاه اسلام، موهبتی از جانب خدا برای انسان‌هاست و این کرامت دارای ارزشی بالقوه است که اگر به وسیله تلاش و تکاپوی مخلصانه در مسیر «حیات معقول» به فعلیت برسد، دارای ارزشی مستند به «اراده آزاد» می‌شود (جعفری تبریزی، ۱۳۹۲، ج ۲۴۷) و در این صورت آزادی او مسئولانه است. یعنی این آزادی مزاحم حقوق و آزادی دیگران نیست و هم چنین مزاحم رشد و تکامل خود انسان نیز نمی‌باشد (جعفری، ۱۳۹۲، الف، ۲۷۱-۲۷۲).

۳. تحلیل دیدگاه دو متفکر

بررسی متون فارابی نشان می‌دهد که این متفکر بزرگ توجه ویژه‌ای به بعد عملی وجود انسان داشته است؛ به طوری که معتقد است یکی از مؤلفه‌های اصلی مدینه برای فاضله شدن توجه به بعد عملی وجود انسان است؛ چرا که اگر بعد عملی دارای ضعف باشد مدینه، فاسقه می‌شود. وی هم چنین فضایل عملی را در کنار فضایل نظری از ضروریات رسیدن به سعادت اعم از دنیوی و اخروی بیان می‌کند و معتقد است در این زمینه بایستی حکومت و دولت با ایجاد زمینه برای تربیت صحیح و شایسته در جامعه به تقویت بعد عملی و شکل‌گیری فضایل بپردازند. وی هم چنین عملی را مورد تحسین و ستایش قرار می‌دهد که با معرفت همراه باشد و معتقد است عملی که بدون معرفت باشد ارزشی ندارد. وی در عین حال معرفت بدون عمل را نیز فاقد ارزش بیان می‌کند.

به طور کلی مطابق با دیدگاه فارابی، حکمت عملی را می‌توان تدبیر و تلاشی انتخابی و عقلانی و مبتنی بر کشش‌های فطری و طبیعی انسان‌ها دانست که به جهت اصلاح خود و حیات اجتماعی و برای رسیدن به سعادت و غایات الهی در پیش گرفته می‌شود. انسان با اراده و اختیار خویش ماهیت خود و جامعه خود را می‌سازد و با حرکت از نفس جزئی که بر اساس حسن انتخاب و اختیار فرد انسانی است در جهت استکمال فردی و اجتماعی خود گام برمی‌دارد. انسان می‌تواند بعد از شناخت خدا و عمل در راه او و وصول به کمال و محو در حق تعالی در ساحت حیات اجتماعی و سیاسی وارد شود و به اصلاح امور بپردازد. اصلاح جامعه در صورتی امکان پذیر است که انسان خود را اصلاح کرده باشد. راه اصلاح خود و جامعه حکمت نظری و حکمت عملی و شریعت است.

علامه جعفری نیز در دیدگاه خویش به بعد عملی وجود انسان اهمیت زیادی قائل شده است و عمل را به عنوان ملاکی برای شخصیت انسان معرفی می‌کنند. به طوری که معتقد است برای رسیدن به حیات معقول بعد از معرفت و آگاهی، مهم‌ترین مؤلفه؛ عمل انسان محسوب می‌شود و بدون آن رسیدن به حیات معقول یا همان حیات طیبه مورد نظر قرآن امکان پذیر نیست و این عمل در

ارتباطات چهارگانه انسان یعنی ارتباط انسان با خویشتن، ارتباط وی با انسان های دیگر، ارتباط با خدا و ارتباط با جهان مورد توجه قرار گرفته است. انسان در مسیر گردیدن های تکاملی برای رسیدن به حیات معقول بایستی به بایسته ها و شایسته ها توجه کند و همه اینها در کنار هم انسان را به حیات معقول می‌رساند. انسان نمی‌تواند توجه به خدا و توجه به خویشتن داشته باشد؛ اما توجه به انسان های دیگر و جهان نداشته باشد؛ چرا که همه اینها در رسیدن به حیات معقول نقش دارند.

از نظر علامه جعفری انسان بایستی در ارتباطات چهارگانه خود (ارتباط با خویشتن، ارتباط با خدا، ارتباط انسان با جهان هستی و ارتباط انسان با ممنوع خود) از ارتباط «آن چنان که هست» به ارتباط «آن چنان که باید و شاید» گذر کند. گذر از ارتباط «آن چنان که هست» به ارتباط «آن چنان که باید و شاید» امکان پذیر نمی‌شود مگر با اعمال و رفتارهای انسان آن چنان که باید و شایسته است. در ارتباط انسان با خویشتن، لزوم خودشناسی و خودسازی مطرح می‌شود که از مسیر عمل می‌تواند به مقصد برسد. در ارتباط انسان با خویشتن، انسان باید در هر دو قلمرو (شناخت انسان آن چنان که هست و اصلاح خویشتن آن چنان که باید) تا آنجا که می‌تواند خود را بشناسد و در مسیر گردیدن برای اصلاح و پیشبرد شخصیت خود تلاش کند. در این مسیر، آماده کردن وسایل زیست آبرومندانه، مراعات عزت و کرامت نفس، تغییر محیط مستلزم فساد اخلاقی و دینی، خیرخواهی و اهتمام به مصالح و مفاسد اجتماعی در حد توانایی، کوشش برای تحصیل آزادی مسئولانه، مبارزه جدی با هر چیزی که عامل فساد نفس است لازم است (جعفری تبریزی، ۱۳۸۵، ۱۳۸-۱۵۵).

در قلمرو ارتباط انسان با خدا، انسان بدان جهت که می‌تواند در این زندگی این حقیقت را احساس کند که همه اعمال او تحت نظاره خداوندی است همانطور که آیه ۱۶۲ انعام «قُلْ إِنْ صَلَّاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ / بگو: همانا نماز و طاعت و تمام اعمال من و حیات من و ممات من همه برای خداست که پروردگار جهانیان است» اشاره می‌کند. بایستی همه اعمال را طوری انتخاب کند که قابلیت استناد به خدا داشته باشد. ارتباط انسان با جهان هستی در دو قلمرو «ارتباط انسان با جهان هستی آن چنان که هست» و «آن چنان که باید» صورت گیرد. شناخت جهان لازم است زیرا شناسایی هر جزئی از دنیا آشنایی با نوعی آیه و نشانه الهی را به همراه دارد و این آشنایی و معرفت نه تنها معلومات آدمی را تکمیل می‌کند و در زندگی معقول او اثر می‌گذارد بلکه به کمال و رشد روحی او نیز می‌افزاید و همین امر می‌تواند در شکل گیری اعمال پسندیده نقش مؤثر داشته باشد. ارتباط انسان با ممنوع خود آن چنان که باید؛ هر فردی از انسان، افراد و گروه های دیگر جامعه را اعضای کاروانی که در مسیر حیات معقول رهسپار پیشگاه خداوندی هستند تلقی نماید (جعفری تبریزی، ۱۳۸۵، ۱۳۸-۱۵۵).

نتیجه گیری

هر چند بررسی ها در فلسفه اسلامی نشان می‌دهد که حکمت عملی برخلاف حکمت نظری کمتر مورد توجه قرار گرفته و پرداختن به آن کم رنگ است؛ اما بررسی آراء فارابی و همچنین علامه جعفری نشان می‌دهد که هر دو متفکر توجه ویژه به بعد عملی وجود انسان داشته‌اند. بررسی آراء دو متفکر نشان می‌دهد که توجه به بعد عملی وجود انسان امری انکارناپذیر است و نمی‌توان آن را نادیده گرفت؛ چرا که شخصیت انسان بر اساس آن ساخته می‌شود. فارابی در تبیین انواع مدینه به بعد عملی وجود انسان ها توجه نموده و مدینه را به فاصله و فاصله تقسیم می‌کند که تفاوت آن ها در عمل افراد این جوامع است. مدینه فاسقه، مدینه ای است که مردمان آن سعادت را

می‌شناسند اما در عمل پایبند به شناخت و معرفت خویش نیستند. علاوه بر این فارابی معتقد است که صناعات عملی یکی از چهار مؤلفه‌ای هستند که انسان را به سعادت دنیوی و اخروی می‌رسانند و عملی ساختن این صناعات را از طریق تربیت بیان می‌کند و معتقد است حکومت وظیفه دارد تا تربیت صحیح را در جوامع ایجاد نماید. از سوی دیگر علامه جعفری در تبیین وجود انسان به هدف زیست وی اشاره و آن را رسیدن به حیات معقول بیان می‌کند و عمل را به عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی حیات معقول مطرح می‌کند. وی حتی معتقد است مراد از معقول در حیات معقول شامل عقل نظری و عملی تواما است و برای رسیدن به هدف اعلای زندگی و قرار گرفتن در آهنگ کلی هستی، توجه بعد عملی وجود انسان اهمیت ویژه دارد. البته علامه جعفری در توجه به بعد عملی آن را در ارتباطات چهارگانه انسان یعنی ارتباط وی با خویشتن، ارتباط با خدا، ارتباط با انسان‌های دیگر و ارتباط با جهان مورد توجه قرار داده است؛ چرا که هدف حیات معقول رسیدن به هدف اعلای زندگی و قرار گرفتن در آهنگ کلی هستی است. در اهمیت بعد عملی وجود انسان همین بس که مدینه فاضله فارابی بدون عمل مردمان آن، مدینه فاسقه و حیات معقول علامه جعفری بدون عمل فرد، حیات طبیعی محض خواهد بود.

References

Quran

- Aristotle. (1926). *Nicomachean Ethics*. translated by H. Rackham, Harvard University Press. Loeb classical library.
- Aristotle. (2006). *Nicomachean Ethics*. translated by M. H. Lotfi Tabrizi. Nashre-ney. (In Persian)
- Davari Ardakani. R. (1975). *Farabi's civil philosophy*. Supreme Council of Culture and Arts. (In Persian)
- Davari Ardakani. R. (1977). *Farabi, the Founder of Islamic Philosophy*. Publications of the Iranian Philosophy Association. (In Persian).
- Farabi, M. (1967). *Treatise on Comments*. Publication of the Ottoman Encyclopedia. (In Persian)
- Farabi, M. (1984). *Fosul al-Montaze*. research and correction and commentary by F. Najjar, Al-Zahra School. (in arabic).
- Farabi, M. (1995). *Opinions of Ahl al-Madinah al-Fazlah and the antipathies*. Dar and Maktaba al-Hilal. (in arabic)
- Farabi, M. (1996). *Al-Siyasa al-Madaniyyah*. Dar Al-Hilal School. (in arabic)
- Farabi, M. (1986). *Al-horroof*. introduction and research and commentary by M. Mahdi, Dar al-Mashrek. (in arabic)
- Farabi, M. (1987). *Al-Mantigiati al-Farabi*. Research & Introduction by M. T. Daneshpazhooh, Ayatollah Al-Marashi School. (in arabic)
- Farabi, M. (2005). *Happiness from the Perspective of Farabi*. Dar Al-Hoda. (In Persian)
- Farabi. M. (1975). *Ara'e Ahl al-Madinah al-Fazlah*. Translated & Explained by J. Sajjadi, Center for Cultural Studies and Coordination. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (ND). *Beauty and Art from the Islamic Perspective*. Ministry of Culture Press. (In Persian)

- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2000). *God, the world and man from the perspective of Ali ibn Abi Talib and Nahj al-Balagheh*. Nahj al-Balagheh Foundation. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2005). *Quran, the Symbol of Intelligible Life*. Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2010). *Intelligible Life*. Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2012). *Collected Works: Islamic Mysticism*. Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2013a). *Collected Works: Analysis of Khayyam's personality*. Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2013b). *Collected Works: A Study of the Ideas of David Hume and Bertrand Russell*, Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2013c). *Collected Works: international human rights and jurisprudential studies*. Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2015a). *Wisdom, Mysticism and Ethics in the Poetry of Nizami Ganjavi*. Allama Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2015b). *Meeting the Wise*, Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2016). *Collected Works: Determinism, Volition and Conscience*. Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2016). *Conscience*. Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2017). *Collected Works: Four Poets (Khayyam, Nizami, Sa'di, Hafiz)*. Allameh Ja'fari Institute. (In Persian)
- Ja'fari Tabrizi. M. T. (2021). *Philosophy of Culture and Art*. Islamic Culture Press. (In Persian)
- Kendi. Y. (2008). *Kennedy's Collection of Philosophical Treatises*. Translated by M. YousefSani, Elmi & Frangi Publications. (In Persian)
- Kendi. Y. (1978) *Kennedy's Collection of Philosophical Treatises*. Scholar: Abu Rideh, Muhammad Abd ul-Hadi. Egypt. Dar al-Fikr al-Arabi. (in arabic)
- Sajjadi. S. J. (1975). A few words about Farabi's Madinah al-Fazlah. *Journal of Faculty of Literature and Humanities. University of Tabriz*. 113. 35-55 (In Persian)
- Tabatabaei, M. H. (1995), *Tafsir al-Mizan*. translated by M. B. Mousavi, Qom Seminary Community. Islamic publishing office (In Persian)